

„Akcja tajnego nauczania akademickiego — pisze Walczak — została skoncentrowana głównie w dwóch miastach uniwersyteckich, mianowicie w Warszawie i w Krakowie, zaś w mniejszych rozmiarach rozwinęła się w Wilnie, Lwowie i Lublinie oraz innych miastach, jako filialna działalność ośrodka warszawskiego. Nie sposób tutaj nie wspomnieć o tajnej uczelni wyższej zorganizowanej w Warszawie przez naukowców wysiedlonych z ziem polskich 'wcielonych' do Rzeszy, zwłaszcza z Poznania, mianowicie o Tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich. Powstanie i działalność tego uniwersytetu stanowiły najlepszy dowód prężności i odwagi środowiska naukowego, stały się wspaniałym przykładem obywatelskich postaw, twórczej współpracy i solidarności naukowców różnych uczelni warszawskich i pozawarszawskich” (s. 302).

Zdaniem Walczaka, w systemie tajnego nauczania na szczeblu szkolnictwa wyższego wzięło udział 737 pracowników naukowych, w tym 390 profesorów i docentów. System ten objął około 6300 studentów, tj. 13% młodzieży studiującej w 1938 r. Prawie połowa studentów tajnych kompletów przypadła na nauki humanistyczne i społeczne, a jedna trzecia na nauki medyczne łącznie z farmacją. Tajne komplety ukończyło kilkaset absolwentów; nadano kilkadziesiąt doktoratów, a nawet przeprowadzono kilkadziesiąt przewodów habilitacyjnych.

„Skromność wyników ilościowych — pisze autor — nie może w niczym umniejszyć roli i znaczenia akcji tajnego nauczania dla młodzieży polskiej i kraju. Owoce dydaktyczne i wychowawcze konspiracyjnej edukacji były widoczne i odczuwalne przez szereg powojennych lat” (s. 303).

Jak wspomniano wyżej, M. Walczak zebrał bogaty materiał dokumentacyjny. Praca jego prezentuje się bardzo solidnie; wnioski są dobrze uzasadnione. Czytelnik odczuwa mimo to pewien niedosyt. Autor skoncentrował swe badania nad problematyką krajowej. Tymczasem tytuł pracy (*Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji*) sugeruje, iż autor przedstawi losy nauki nie tylko w okupowanym kraju, ale i na tłułacze wojennej poza ziemiami polskimi. Oczekiwanie to nie zostało w pełni spełnione.

Ponadto martyrologia i straty kultury i nauki polskiej przedstawiono w sposób zbyt izolowany od tego, co działo się w tym zakresie w innych krajach okupowanych przez Trzecią Rzeszę. Aspekt porównawczy pozwoliłby bardziej uwypuklić tragedię, jaką w czasie wojny przeżyły szkolnictwo wyższe i nauka polska.

I w tej postaci praca robi wstrząsające wrażenie i zasługuje na szersze popularyzowanie za granicą. Książka zawiera streszczenia wywodów autora w językach obcych (angielski, niemiecki, rosyjski). Wydaje się wszakże, iż należałoby ją w całości przetłumaczyć na języki zachodnioeuropejskie i udostępnić czytelnikowi zagranicznemu.

Antoni Czubiński

ZOFIA BODA-KREŻEL: *Sprawa Volkslisty na Górnym Śląsku. Koncepcje likwidacji problemu i ich realizacja, Instytut Śląski w Opolu, Opole 1978, 141 ss.*

Problem niemieckiej listy narodowościowej (*Die Deutsche Volksliste — DVL*) na ziemiach polskich „wcielonych” do Trzeciej Rzeszy budzi zainteresowanie badaczy od dawna. Obok prac omawiających to zagadnienie odnośnie do całości ziem

anektowanych przez okupanta¹, możemy odnotować również publikacje dotyczące poszczególnych okręgów: Górnego Śląska, „Kraju Warty” oraz Pomorza². Większość tych prac omawia kwestię *Volkslisty* tylko w kontekście polityki narodowościowej okupanta hitlerowskiego na ziemiach „wcielonych”, nie wychodząc poza cezurę 1945 r. Problem *Volkslisty* jednak — jak wiadomo — nie przestał istnieć wraz z zakończeniem wojny, był również istotnym zagadnieniem społeczno-politycznym pierwszych lat Polski Ludowej.

Autorka omawianej pracy, jakkolwiek obejmuje zakresem swoich badań lata 1941 - 1950, koncentruje się głównie na okresie powojennym, stawiając sobie za cel prezentację koncepcji likwidacji skutków wpisu na *Volkslistę* i ich realizacji na terenie Górnego Śląska. W świetle dotychczasowego stanu badań podjęcie takiego tematu jest w pełni uzasadnione.

Praca ma układ chronologiczny i zawiera — obok wstępu oraz wykazu źródeł i opracowań — trzy rozdziały, poświęcone: wprowadzeniu *Volkslisty* na Górnym Śląsku (I), likwidacji jej skutków w latach 1945 - 1946 (II) oraz w latach 1946 - 1950 (III).

Rozdział pierwszy ma charakter szerokiego wprowadzenia do omawianej problematyki i tak go również autorka traktuje. Stara się bowiem przedstawić akcję wpisu na *Volkslistę* na ziemiach polskich „wcielonych” do Rzeszy w latach 1941 - 1945, ze szczególnym uwzględnieniem rejencji katowickiej. Jak się wydaje, takie ujęcie pozwoliło ukazać specyfikę polityki narodowościowej okupanta na Górnym Śląsku w stosunku do pozostałych okręgów. Boda-Kręžel w konkluzji stwierdza, że wpis na *Volkslistę* na Górnym Śląsku w porównaniu z tym aktem w „Kraju Warty” i na Pomorzu charakteryzował się następująco (s. 40): 1) na Górnym Śląsku okupant zastosował generalnie w stosunku do całej ludności rodzimej przymus wpisu na *DVL*, gdy na Pomorzu tylko do określonej liczby wytypowanych osób w ramach kontyngentu (należy dodać, iż w świetle ostatnich badań W. Jastrzębskiego ta teza jest dyskusyjna), zaś w „Kraju Warty” miał on charakter w zasadzie dobrowolny; 2) grupa III *Volkslisty* na Górnym Śląsku, obejmująca największą liczbę ludności polskiej, miała być germanizowana na miejscu, gdy analogiczną grupę na Pomorzu i w „Kraju Warty” zamierzano przesiedlić w tym celu w głąb Rzeszy; 3) na Górnym Śląsku — w odróżnieniu od Pomorza i „Kraju Warty” — władze okupacyjne starały się pozyskać dla niemieczyny osoby wpisane do grupy

¹ Należy tu przede wszystkim wymienić z opracowań polskich: K. M. Pospieszalski, *Polska pod niemieckim prawem*. Poznań 1946; S. Waszak, *Liczba Niemców w Polsce w latach 1931 - 1959*. „Przegląd Zachodni” nr 6/1959; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa 1970; z prac zachodnoniemieckich na uwagę zasługuje przede wszystkim M. Broszota, *Die deutsche nationalsozialistische Polenpolitik 1939 - 1945*. Stuttgart 1961.

² Problem *Volkslisty* najwięcej opracowań posiada w odniesieniu do Górnego Śląska, m. in.: Z. Izdebski, *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku*. Katowice—Wrocław 1946; K. Popiołek, *Śląsk w oczach okupanta*. Katowice 1958; H. Rechowicz, *Rola PPR w rozwiązaniu problemu tzw. Volkslisty na Śląsku*. „Zaranie Śląskie” 1962, z. 4; E. Serwański, *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku (1939 - 1945)*. Warszawa 1963; M. Orzechowski, *W sprawie hitlerowskiej polityki narodowościowej na Górnym Śląsku w latach 1939 - 1945*. O *DVL* w „Kraju Warty” pisali: K. M. Pospieszalski, *Niemiecka lista narodowa w „Kraju Warty”*. *Documenta Occupationis*, t. VI, Poznań 1949; E. Serwański, *Wielkopolska w cieniu swastyki*. Warszawa 1970; C. Łuczak, „Kraj Warty” 1939 - 1945. Poznań 1972. Wreszcie kwestię *Volkslisty* na Pomorzu omawiają: C. Madajczyk, *Polityka narodowościowa władz hitlerowskich na Pomorzu*. „Najnowsze Dzieje Polski”. Materiały i studia z okresu II wojny światowej, t. IX, Warszawa 1965; J. Rados, *Rehabilitacja na Pomorzu Gdańskim*. Gdańsk 1969; W. Jastrzębski, *Polityka narodowościowa w Okręgu Rzeszy-Gdańsk — Prusy Zachodnie (1939 - 1945)*. Bydgoszcz 1977.

III pewnymi udogodnieniami w zakresie pracy; 4) w rejencji katowickiej, a także na Pomorzu, nie przeprowadzano systematycznych badań rasowych i nie uzależniano od ich wyniku wpisu na *DVL*, podczas gdy w „Kraju Warty” badania takie prowadzono, zamierzając w przyszłości wykorzystać je przy weryfikacji wpisanych na listę. W rezultacie — stwierdza autorka — akcja wpisu na *Volksliste* na Górnym Śląsku nie osiągnęła planowanego przez okupanta celu — germanizacji tych terenów. Obraz stosunków narodowościowych już tak niewyraźny, został zaciemniony jeszcze bardziej.

Po wyzwoleniu przed władzami polskimi stanął bardzo skomplikowany problem oddzielenia Niemców od Polaków oraz integracji ludności zrehabilitowanej z napływową. Początkowo władze nie miały gotowej koncepcji rozwiązania spraw narodowościowych tak na terenie Górnego Śląska, jak i w skali całego kraju. Kierowano się więc podziałem zastosowanym przez okupanta, wyłączając spod kategorii Niemców osoby posiadające III i IV grupę *DVL*, co — jak dowodzi autorka — nie pokrywało się z faktycznym podziałem narodowościowym. Znalazło to odbicie w dekrete z 28 lutego 1945 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów (*DzURP* nr 7, poz. 30), a także w jego nowelach: ustawie z 6 maja 1945 r. (*ibid.*, nr 17, poz. 96), dekrete z 24 sierpnia 1945 r. (*ibid.*, nr 34, poz. 203) oraz dekrete z 22 lutego 1946 r. (*ibid.*, nr 11, poz. 73). W tym pierwszym etapie — mimo dyskusyjności przyjętego kryterium — zdołano zrehabilitować na Górnym Śląsku całą ludność zaliczoną do III i IV grupy *Volkslisty* oraz ok. 30% ludności posiadającej II grupę.

Nowy (drugi) etap likwidacji skutków wpisu na *Volksliste* rozpoczął dekret z 28 czerwca 1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości (*DzURP* nr 41, poz. 237). Zerwano w nim z zasadą pewnego automatyzmu procesów rehabilitacyjnych na rzecz zwykłego postępowania karnego sądów specjalnych, pociągających odtąd do odpowiedzialności tylko te osoby, które dobrowolnie zgłosiły swą przynależność do narodu niemieckiego względnie pochodzenie niemieckie. Oczywiście i ten dekret nie zdołał rozwiązać do końca problemu *Volkslisty* na Górnym Śląsku; ostatecznie zlikwidowała skutki wpisu na *DVL* ustawa z 20 lipca 1950 r. o zniesieniu sankcji oraz ograniczeń w stosunku do obywateli, którzy zgłosili swą przynależność do narodowości niemieckiej. Ustawa miała charakter amnestyjny i postanawiała, iż nie wszczyna się odtąd postępowania przeciwko obywatelom polskim, którzy w czasie wojny — pomiędzy 1 września 1939 a 9 maja 1945 r. — zgłosili przynależność do narodowości niemieckiej lub uprzywilejowanej przez okupanta, bądź też pochodzenie niemieckie, a postępowania wszczęte umarza się. Kary orzeczone za wymienione czyny niewykonane w całości lub części oraz orzeczoną utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych — darowano.

Ten omówiony skrótowo aspekt prawny likwidacji *Volkslisty* jest zasadniczą płaszczyzną, na której skupia swoją uwagę autorka. Niewątpliwie takie ujęcie daje usystematyzowany przegląd aktów i dekretów, czasami koncepcji odnośnie do niemieckiej listy narodowościowej, zostają jednak odsunięte w cień przyczyny i motywy takiej a nie innej polityki. Otrzymujemy w rezultacie obraz rehabilitacji administracyjno-prawnej, nie mamy jednak wyobrażenia o rehabilitacji społecznej, świadomościowej wpisanych na *Volksliste*, tak w ich własnej opinii, jak i w odczuciach społecznych, które — jak sadzę — nie postępowaly równolegle do wydawanych aktów prawnych.

Z powyższej oceny wyłamuje się w znacznym stopniu rozdział II, stanowiący najciekawszy fragment omawianej książki. Z. Boda-Kreżel przedstawia w nim, obok aktów normatywnych, także postulaty i koncepcje władz śląskich, organizacji po-

litycznych, społecznych, a również władz kościelnych na tym terenie. Doniosłą rolę w procesach rehabilitacyjnych na Górnym Śląsku odgrywał Polski Związek Zachodni (PZZ). Autorka doceniając jego wkład, zarzuca równocześnie instancjom tej organizacji — idąc za ocenami N. Kołomejczyka³ — tendencje do stosowania wygórowanych kryteriów narodowościowych w stosunku do ludności śląskiej, a nawet przejawy nietolerancji narodowej (s. 65). Jest to — jak sądzę — ocena zbyt jednostronna. Wprawdzie można spotkać w źródłach tak Okręgu Śląsko-Dąbrowskiego PZZ, jak i Zarządu Głównego w Poznaniu przykłady kół Związku, przeprowadzających skrupulatne śledztwa w stosunku do kandydatów do rehabilitacji, są one jednak często usprawiedliwione w kontekście nierzadkich, a nawet w niektórych miejscowościach — masowych przypadków rehabilitacji faktycznych Niemców. Liczne wzmianki i opisy tego zjawiska zawierają materiały PZZ. Nie przypadkiem więc już w 1946 r. Związek rozpoczyna szeroką akcję walki z odradzaniem się niemczyzny, przede wszystkim na Górnym Śląsku, gdzie badania i obserwacje PZZ wykazywały najczęstsze przypadki przedostania się Niemców przez sito rehabilitacji.

Omówienie tego aspektu likwidacji skutków *Volkslisty* na Górnym Śląsku ogranicza autorka tylko do analizy lat 1945 - 1946. Ten wątek nie jest już kontynuowany, przy omawianiu kolejnego okresu, tj. 1946 - 1950. Nie należy sądzić, aby problematyka narodowościowa przestała wówczas interesować społeczeństwo i partie polityczne. Wspomniany PZZ, prowadząc akcję zwalczania niemczyzny w latach 1947 - 1948, ustosunkowywał się równocześnie do postępujących procesów rehabilitacyjnych. Myślę, że porzucenie przez autorkę tego wątku w analizie likwidacji skutków *Volkslisty* jest istotnym brakiem pracy.

Warto na koniec zadać pytanie, co wpłynęło na w sumie sprawnie przeprowadzony proces rehabilitacji ludności miejscowej Górnego Śląska, mimo tak skomplikowanych stosunków narodowościowych na tym terenie? Należy wskazać przede wszystkim, co autorka w swej pracy czyni, na osobowość i poglądy wojewody śląskiego Aleksandra Zawadzkiego, który odczuwał i rozumiał tragiczną często sytuację Ślązaków. Skupiając wokół siebie znawców zagadnień śląskich, współpracując z organizacjami tymi sprawami specjalnie zainteresowanymi, zdołał przełamać istniejące bariery i uprzedzenia, przeszkadzające nie tylko formalnej, ale także świadomościowej integracji Górnego Śląska z resztą kraju.

W sumie omawiana praca, mimo poczynionych uwag, zawiera wiele ciekawych danych i ocen, otwierających dopiero — jeśli idzie o okres powojenny — badania nad likwidacją problemu *Volkslisty* tak na Górnym Śląsku, jak i na innych terenach „wcielonych” do Rzeszy.

Michał Musielak

Polska i świat. Studia nad prawem międzynarodowym i współczesnymi stosunkami międzynarodowymi. Pod redakcją Henryka Olszewskiego. W czterdziestolecie pracy naukowej Profesora Alfonsa Klafkowskiego. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, seria Prawo nr 88. Poznań 1978, 657 ss.

W dniu 24 kwietnia 1978 r. obchodził 40-lecie pracy naukowej profesor zwyczajny Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu dr Alfons Klafkowski, były rektor tej uczelni, były prodziekan i dziekan jej Wydziału Prawa, wieloletni kierownik

³ N. Kołomejczyk, *Polski Związek Zachodni (Okręg Śląski) w latach 1945 - 1950*. „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, t. VI, 1964, ss. 329 - 330.